

9. Зібрання творів: у 10 т.: К.: Наукова думка, Листи – 1968, – Т. 10. – с. 250-300.
10. Листування Михайла Грушевського [Текст] / М. С. Грушевський; упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К.: [б.в.] ; Нью-Йорк: [б.в.], 1997. – 399 с. – (Епістолярні джерела грушевськознавства; т. 1).
11. Листування Михайла Грушевського [Текст]: [Листи-відповіді М. Грушевському] / Укр. іст. т-во, НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, Центр. держ. іст. арх. України, м. Київ ; упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. – К.: [б.в.], 2006. – 718 с.
12. Мандрика М. «Бо жатва многа, а діячів мало...» (З епістолярії. Нечуя-Левицького і М. Грушевського) [Текст] / Мандрика М. // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С.7-10.
13. Нечуй-Левицький Іван Семенович Зібрання творів: у 10 т. / редкол. Н. Є. Крутікова (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1965 – 1968. Т. 10: Біографічні матеріали. Статті та рецензії. Фольклорні записи. Листи / ред. тому М. П. Комишанченко, упоряд. та прим. В. І. Мазного, Ф. К. Сарани, Ф. Ф. Скляра. – 1968. – 587 с.
14. Нечуй-Левицький І.С. Криве дзеркало української мови / І.Нечуй-Левицький / К. 1912. – с.26.
15. Олександр Олексійович Єфремов [Електронний ресурс] – Режим доступу:<http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:714443>
16. Панчик Н. «І.С. Нечуй-Левицький» / Н.Панчик // «Україна». – 1967. – № 22. – С.15-17.
17. Рудницький Л. Літературна творчість Михайла Грушевського // Л. Рудницький Михайло Грушевський [Текст]: збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського / Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, Укр. іст. т-во; [відп. ред. О. Купчинський]. – Львів: [б. в.], 1994. – С. 261-274.
18. Янкова Н. І. Історичні коди у творчості Михайла Грушевського: монографія / Н. І. Янкова – К.: Академія, 2013. – 158 с.

УДК 930:323.12 (477) «1930/1950»

**Світлана Зубченко
Ірина Батюк**

ІСТОРІОГРАФІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНСЬКОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ 30-50 -Х РР. ХХ СТ.

Систематизовано та проаналізовано історіографічні джерела з проблеми національної політики сталінського режиму в Україні 1930-1950-х

рр., здійснено їх класифікацію. Досліджено особливості й характерні риси історіографічного процесу, його залежність від політичного режиму.

Ключові слова: національна політика, сталінський режим, історіографія.

Historiographical sources on the national policy of the Stalinist regime in Ukraine from the 1930s-1950s were systematized and analyzed, their classification was made. The peculiarities and characteristics of the historiographical process, its dependence from the political regime was investigated.

Key words: national policy, Stalinist regime, historiography.

У період боротьби із внутрішніми і зовнішніми загрозами нинішньому українському суспільству і самому існуванню української держави, перед сучасною історичною наукою постало важливе завдання вивчення історичного досвіду ролі державного втручання в національні процеси.

Грунтовний аналіз існуючих джерел і літератури дозволить гармонізувати історичну концепцію в дослідженні однієї із трагічних сторінок нашої історії – перебування під сталінською владою, яка історично зумовила війни, голодомори, репресії і депортації і призвела до демографічних деформацій, які у період радикальних суспільно-економічних трансформацій набули характеру демографічної кризи. Це в свою чергу дасть можливість зрозуміти етнокультурну, мовну, соціальну ситуацію в середовищі конкретних національних меншин, які населяють сучасну Україну, зокрема росіян, поляків, греків, татар, білорусів, німців, тощо та допоможе виробленню методів й напрацюванню алгоритмів взаємодії органів управління та організацій етнічних спільнот в інтересах активізації цієї категорії громадян у розбудові незалежної української держави.

Національна політика, що здійснювалася владою у колишньому СРСР вражає своєю жорстокістю і беззаконням. Сталінське насильство виникло з вимоги встановити однозначність і подолати амбівалентність. Так само, як просвітницькі модернізатори з міністерств царської Росії, більшовики мріяли про повний порядок, де будь-яку неясність буде геть викоренено. Суспільство соціалізму мало складатися з модерних європейців, нових людей, звільнених від відсталого духовного та культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і говорили більшовицькою мовою.

Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в зону однорідної партійно-класової культури. Російські комуністи були здібними учнями доби Розуму та Просвітництва. Те, чого не довершила природа, мали здійснити людські руки. Що розумом, в більшовицькому розумінні, не передбачалося, мало зникнути з дійсності. Соціалізм не суперечив проекту сучасності, цілком навпаки, він вважався його справжнім втіленням [37, с. 20-21].

Люди можуть спокійно уживатися з відмінностями, доки вони шанують світогляд інших, як свій власний, навіть якщо його сформовано інакше.

Однак там, де піддають сумніву саму можливість правоти іншого, вже не має шляху до бодай якогось компромісу. Більшовики не визнавали жодних рівноправних світоглядних можливостей, для них існувало лише одне тлумачення, яке давали вони. Саме у цьому полягають причини кримінального переслідування інакодумства та цькування всього того, що не підпадало під більшовицьку схему суспільного ладу.

Для встановлення однозначності треба було усунути ворогів, котрі протиставляли себе суспільному проекту більшовиків. Звідси, не могло бути спротиву тому, що влада видавала за розумне. А там, де спротив все ж поставав, це були «дії ворогів». Вороги належали до соціальних та етнічних спільнот, вони належали до класів або до націй. Завданням більшовиків було знищення цього колективного ворога за дорученням історії. Це був образ світу більшовиків, за якого модерне прагнення до однозначності набуло безпрецедентного радикалізму [41].

Більшовицькі наміри охопити та змінити спільноти імперії були несподіваними. їх можна було здійснити лише у винятковий спосіб, тому що суспільному проекту більшовиків чинився спротив; тому що конкурентні тлумачення дійсності закривали більшовикам доступ до свідомості підлеглих громадян; тому що комуністи в деяких місцевостях не могли досягти послуху. Сталінський терор не в останню чергу був відповіддю на неспроможність комуністичної влади реалізувати свої тотальні претензії. Дійшло до того, що насильство застосовували навіть до тих, хто доносив більшовицький проект до свідомості громадян: державних і партійних функціонерів. Очевидно, сталінізм став можливий лише там, де занадто високі сподівання розбивалися об похмурі реалії [5, с. 13].

Трагічні результати сталінської національної політики і її продовжувачів, вселили у свідомість багатьох сучасних українців сумнів у потребі інтегруватись до багатонаціональних спільнот, навіть до більш демократичних і заможніших.

Потреби вдосконалення навчально-виховного процесу під час вивчення проблем історії України й всесвітньої історії у вищій школі передбачають високий рівень достовірності і різнобічності знань про сутність чинників, які впливають на свідомість громадянина, студента, спонукають до патріотичних вчинків. Громадянська свідомість, громадянська активність і громадянська відповідальність нинішнього покоління громадян України не стане реальністю без належної оцінки історичного минулого в царині національних відносин.

Історіографічна традиція радянського періоду свідчить, що процеси, явища і факти, які не вписувалися у наперед задану схему, певною частиною науковців аналізу не піддавалися, свідомо обминалися або й фальсифікувалися, історик, в силу партійності науки, зобов'язаний був постійно вибирати між історичною та політичною доцільністю.

В УРСР історичні дослідження фактично втратили науковий характер. В своїй більшості національні проблеми аналізувалися з кількісного боку [35;

12], а праці, що були підконтрольні керівництву вищих державних органів, зокрема Центральній комісії національних меншин, носили науково-популярний і пропагандистський характер. Показовими, з огляду на вище наведене, є період перед Другою світовою війною і роки війни. Сталінізм підірвав основи морально-політичної єдності багатонаціональної держави, знизив потенціал боєздатності збройних сил перед початком гітлерівської агресії, без належних, юридично обґрунтованих підстав тільки за потреб політичної доцільності жорстоко розправився з багатьма народами СРСР, безжалісно «добував» перемогу у війні.

З плином часу з'являється багато бажаючих переписати історію. Але історія, пам'ять мають залишатися такими, якими вони були в реальному житті. Справа в тому, що ця історія, йдеться про тексти, а не про реальний процес, тільки починає висвітлюватися зусиллями ряду українських, російських, польських, німецьких, британських, білоруських, фінських дослідників. Отож не з «переписувачами історії» слід боротися, а з тими, хто її свідомо чи з незнання спотворював, виступаючи від імені науки.

Доречно зауважити, що сучасні історичні джерела, наукова, мемуарна і публіцистична література дають можливість усунути допущені в минулому перекручення, спроби замовчування чи кон'юнктурного тлумачення окремих фактів, переосмислити і переоцінити деякі події того часу.

За історичною перемогою над фашизмом у Другій світовій війні для апологетів тоталітаризму появилася можливість сховати недоліки в стратегії і тактиці її досягнення. Надія на те, що війна все спише, це надія злочинців, які призвели до мільйонних жертв, підірвали віру в справедливість, можливість жити цивілізовано.

У зв'язку з вище наведеним слід відзначити публікацію М. Головка, кандидата історичних наук, ректора Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок «Трансформація ідеології радянської влади та націоналістичного руху України під впливом подій Другої світової війни: погляди зарубіжних історіографів». В цій роботі він посилається на доробок військового історика Г. Якобсона [42], праці якого позначаються новими, в післявоєнний період методологічними підходами. Визначаючи свої власні книги такими, що обмежувалися лише військовим і державно-національним принципами висвітлення історії війни, Якобсон виступив за універсалізацію цих засад. Дослідник виділив п'ять принципів інтерпретації подій 1939-1945 рр. у світовій історіографії: військовий, національно-державний, регіональний, з точки зору світової історії, ідеологічний.

Критикуючи чотири з них, Якобсон обстоює пріоритет «методу світової історії», «глобального принципу», який, на його думку, міг забезпечити найбільш повну, об'єктивну та всебічну реконструкцію подій воєнної доби. Концептуальні засади німецького вченого було розвинуто в працях інших істориків не лише у Німеччині, а й в інших країнах світу.

Науковці намагалися осмислити окремі явища, базуючись, зокрема, на локалізованому Якобсоном ідеологічному принципі. Оминаючи ті праці, в

яких йшлося про ідеологічне протистояння між Радянським Союзом, Німеччиною, членами осі Рим-Берлін-Токіо та антигітлерівської коаліції, коротко зупинимося лише на тих, що подавали перипетії ідеологічної боротьби на території Радянського Союзу. В ще більш вузькому розумінні йдеться про ідеологію націй і народностей, що населяли СРСР, та національну політику Кремля.

Помітивши симптоматику трансформацій у національній доктрині партійно-радянської верхівки, зарубіжні історики визначили її як перехід від марксизму-ленінізму до російського націоналізму. За докази бралися такі незаперечні факти: утвердження в свідомості мас ідеологеми «російський народ – старший брат» інших народів Союзу РСР; реанімація військових традицій російського народу і глорифікація його видатних полководців (О. Невського, Д. Донського, К. Мініна, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, Ф. Ушакова та інших); розробка нового тексту гімну СРСР тощо. Професор Кельнського університету Б.Майстер так пояснював цей феномен: «Якщо новий суспільний устрій витримав під час війни перевірку на міцність, то не в останню чергу завдяки заклику до російського націоналізму, який в оболонці радянського патріотизму більше, аніж соціалізм, відповідав рівню свідомості інтелігенції і всього народу» [51].

Сьогодні вже можна з упевненістю стверджувати, що історична правда і феномен війни в тому, що воювали не за «Сталіна», не «За Батьківщину»–СРСР, а за себе, за свою сім'ю, свій край.

Апологети, ідеологи сталінізму готові і сьогодні стверджувати та доказувати, що тільки завдяки Сталіну, Жукову і їм подібним досягнута перемога над фашизмом.

Західні вчені, які уважно вивчали трансформацію сталінської національної доктрини в роки війни, констатують зміну ідеологічних акцентів. Так, американський аналітик К. Болен писав, що «...війна стимулювала у всій Європі, включаючи Радянський Союз, почуття націоналізму», що радянський уряд «у своїй воєнній пропаганді сильно натискав на національні почуття і радянська преса виключно відображала російський націоналізм» [40, с.813].

Відомий югославський політичний діяч М. Джилас, аналізуючи зустріч югославської делегації зі Сталіним під час війни, звертає увагу на те, що радянський лідер у розмові замість звичного словосполучення «Радянський Союз» використовував слово «Росія». На думку цього дослідника, «це означало, що він не лише інспірує російський патріотизм, а й захоплюється ним, себе з ним ідентифікує» [17, с. 133].

У бесіді з відомим англійським журналістом А. Вертом «один дуже ортодоксальний комуніст», характеризуючи зміну гасел і акцентів національної політики партії, говорив: «...було абсолютно необхідно проголосити «націоналістичний неп» [50, с. 250].

Та навіть без такого повороту в політиці Кремля антикомуністичні сили у національних республіках послідовно вели боротьбу проти радянської

влади. Антисталінській позиції у радянському суспільстві присвячено працю американського дослідника Д. Фішера, в якій розкриваються причини й форми протистояння більшовицькому режиму, його вплив на масову свідомість [39].

Витоки, ідейні джерела, причини самостійницького руху на території України в період 40-х рр., його організаційні форми та реальні результати стали предметом спеціального дослідження багатьох зарубіжних дослідників, а праці П. Альтера [32], Д. Армстронга [34], Ф. Баркгорна [36], Д. Марпліса [45], Р. Салліванта [49], Х. Сетон-Вотсона [47], Е. Сміта [48], стали класичними. Та якщо дослідження П. Альтера та Е.Д. Сміта мають переважно теоретичний характер, то всі інші апелюють до конкретно-історичної тематики. Саллівант і Мерпліс обґрунтовують, яким чином більшовицька політика в Україні вплинула на деформацію суспільної свідомості, звертаючи увагу на те, що «сепаратистські тенденції» придушувалися жорсткими репресивними методами. Глибока за аналізом теоретичних підвалин українського націоналізму, його організаційної структури, еволюції ідеологічних і програмних засад, практичної діяльності праця Д. Армстронга єдина у своєму роді спроба комплексного дослідження цього історичного феномену в зарубіжній історіографії. Об'єктивна реконструкція подій, аналітичні, неупереджені підходи забезпечили не лише високий науковий рейтинг дослідження, а й переведення «українського питання» з політичної в суто дослідницьку площину.

Публікації теоретичного спрямування дозволяють зрозуміти динаміку складних суспільних процесів, основу яких становлять фактори самоорганізації людських спільнот, їх національної самоідентифікації, виникнення політичних та військових структур, які беруть на себе функції репрезентантів і борців за інтереси окремих категорій населення та націй, тощо.

Ознайомлення з працями А. Авторханова [1], Р. Арона [4], З. Бжезінського [8], Е. Гобсбаума [13], Н. Дейвіса [16], Е. Каннетті [22], Р. Конквеста [23; 24] дають можливість простежити взаємозв'язок між різними чинниками суспільного розвитку і реальний зміст таких понять, як «народ», «влада», «режим», «партії», «суспільні рухи», «громадські об'єднання», а також засувати необхідний мінімум умов для суспільної самодіяльності й різних форм волевиявлення населення, здатність реально впливати на ті чи інші явища й процеси.

Під час війни і по її закінченню радянський режим здійснив кілька вражаючих за своїми масштабами «проектів», пов'язаних із переселенням великих груп людей. Більшість із них здійснювалися насильницькими і жорстокими методами і отримали назву депортацій, їх результатом стала значна деформація національного і конфесійного складу населення. Впродовж 1944-1952 рр. тільки із західних областей України, не враховуючи Закарпаття, було виселено понад 200 тис. чоловік, звинувачених у зв'язках з націоналістами, належності до куркульства, відмові служити в Червоній

Армії. Окрім того, здійснювався етноцид проти окремих етнічних груп: з України було виселено із забороною повернення майже 240 тис. кримських татар та понад 36 тис. болгар, греків, вірменів і циган. З прикордонних з Польщею районів України на схід СРСР депортували осіб польської та німецької національності тощо. [26, с. 214]

В історіографії питання депортацій, як прояву національної політики радянської влади, помітним явищем стали праці М. Бугая [11] і В. Парсаданової [29], які одними з перших заклали основи сучасної концепції депортацій етнічних спільнот як злочину сталінського режиму. Механізм функціонування радянської репресивно-каральної системи в Україні на основі змістовної джерельної бази досліджували І. Білас [9] та В. Нікольський [28]. В своїй фундаментальній праці, написаній на основі недосліджених раніше архівних документів, І. Білас простежив процес утворення репресивно-карального апарату у тісному зв'язку з формуванням тоталітарної системи СРСР. Цьому сприяло використання матеріалів засекречених архівів Міністерства внутрішніх справ, які були оприлюднені вперше.

Перші публікації про депортації кримських татар з'явилися у зарубіжній літературі в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. Статті В. Дубровського [18] і Г. Александрова [2] мали на меті проінформувати західне суспільство про насильницьке переселення і становище «покараних народів» в СРСР.

У 1950 – 1970 рр. були надруковані монографії Е. Кірімалія [43], Р. Конквеста [24], А. Некрича [27], в яких розглядаються певні подробиці депортації кримських татар в 1944 р., їх становище в умовах режиму спецпоселень. З багатьох причин ці роботи, що виконані на доступних джерелах і оприлюднених державних документах, не забезпечили повного висвітлення проблеми. Поза належною увагою залишились працевлаштування, санітарно-медичне обслуговування, стан національної освіти й культури.

Закордонна історіографія новітньої історії кримськотатарського народу найбільшу увагу приділяє виникненню і розвиткові національного руху кримськотатарського народу. Зокрема, цим питанням присвячені праці А. Фішера [38], Л. Алексєєвої [3], Е. Лаззеріні [44]. Як і в наведених вище працях, обмеженість бази джерел позначилась на науковій якості їх публікацій.

Суттєвим внеском у дослідження історії депортації кримськотатарського народу стала діяльність російського вченого В. Земскова [20], якому вдалося вперше ввести в науковий обіг цінні архівні документи центральних архівів СРСР. Але поданий матеріал лише в загальних рисах розкриває економічне і соціально-політичне становище спецпереселенців у повоєнний період і не дає можливості висвітлити історію депортації кримськотатарського народу зі всіма її складнощами і суперечностями.

Помітний внесок у розробку проблеми було зроблено українською історичною наукою. В дослідженнях В. Барана [7], О. Бажана [6], Ю. Зінченка [21], В. Сергійчука [30] розглянута політика режиму в Криму після виселення кримських татар, їх становище в умовах депортації, основні етапи діяльності кримськотатарського національного руху. Українські історики найбільш глибоко зуміли дати об'єктивну оцінку політики радянського режиму щодо кримських татар, порівнюючи її з політикою геноциду.

Слід також виділити працю В. Євтуха і Б. Чирка [19, с. 193], в якій дослідники вперше серед вітчизняних дослідників опрацювали масив документальних матеріалів, що містяться у фондах Центральних архівів Києва, і на їх основі дослідили стосунки німців СРСР з політичним режимом більшовизму. Перші кроки у напрямку етнічного відродження німців автори бачать у державній національній політиці, контури якої почали проглядатися на межі 80-х – 90-х рр.

Надзвичайно цікавою є праця В. Ченцова [31] в якій він на основі матеріалів з архівосховищ спецслужб, змалював жахливу картину каральних акцій, які проводила більшовицька влада стосовно «шкідницьких» нації.

Депортації у 1930–1940-х рр. населення із західних областей країни займає особливе місце в історії України. По суті населення виселялось із власної землі державою яка не зуміла й не бажала стати для них власною. Вона засвідчила цинічність проголошених радянським режимом державних, в тому числі, національних цінностей, підтвердила антинародну сутність внутрішньої політики партійного керівництва.

Вказані події були повторені в діях комуністичного керівництва післявоєнної Польщі в 40-х – 50-х рр. Цілий ряд документальних збірників про операцію «Вісла» з'явилися у Польщі й Україні. Перший з них, упорядкований польським істориком українського походження Є. Місило [46], був надрукований у Варшаві польською мовою в 1993 р., і у Львові українською мовою – в 1997 р. Несправедливість та жорстокість втручання держави в етнонаціональні стосунки між українцями і поляками дається взнаки в ході налагодження сьогоденних стосунків між сусідніми державами і народами.

Серйозний вплив на трактування політики більшовиків щодо населення Західної України і Білорусії мають праці В. Даниленка [14], Г. Касьянова [15] і С. Кульчицького [25]. Автори простежили, як в процесі утвердження командної економіки здійснювалася сталінська лінія на поглинення України загальносоюзними відомствами, висвітлена привентивна боротьба сталінського керівництва проти можливого у майбутньому українського сепаратизму. Наводиться великий архівний матеріал про поширення масового терору, без якого сталінський режим не міг утвердитися в суспільстві. Наслідком багаторічної праці є джерелознавче дослідження С. Білоконя [10]. У вступному слові академік НАН України І. Дзюба справедливо зазначив, що і зміст, і характер книги вийшли за межі

авторського жанрового самовизначення: «джерелознавче дослідження». Справді, хоч залучення величезної кількості джерел, докладна реконструкція за ними структури репресивних установ, режиму слідства, тюремного побуту, тощо становить важливу частину змісту книги, вона має вагомні елементи політології та історіографії. Масові репресії сталінської доби автор визначає як соціальну і культурну катастрофу ХХ ст., яка ще довго впливатиме на життя країн, що виникли на території колишнього СРСР [10, с. 4-6]

Великого значення в аналізі проблеми відіграють матеріали зі сторінок науково-публіцистичного журналу «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ». Перший номер цього часопису – спільного видання Інституту історії України НАН України, Служби безпеки України, Державного комітету архівів України і Всеукраїнської спілки краєзнавців – вийшов у серпні 1994 р. (головний редактор – Ю. Данилюк). Поряд з науковими завданнями, які розв'язує журнал, він відіграє велику роль у відродженні історичної пам'яті. Без неї народ перетворюється на населення, яке живе сьогоднішнім днем.

Як бачимо, з об'єктивних та суб'єктивних причин, політика сталінського режиму в період, що передував Другій світовій війні, в її ході та після закінчення, залишається недостатньо дослідженою. До цих причин відносимо те, що тривалий час при розгляді державотворчих процесів, як у теорії, так і на практиці, відкидався національний фактор.

Замовчування і ігнорування взаємозв'язку етнонаціональних і державницьких процесів завдало великої шкоди українському народу, всім націям і етнічним меншинам, які населяли СРСР.

В Україні поступово формується політична нація сучасного європейського зразка, біля джерел якої стоїть органічна належність членів українського соціуму до громадян України. Водночас на загальнодержавному й регіональному рівнях певним чином задовольняються етнокультурні, конфесійні, мовні та інші потреби громадян, що дозволяє зберегти унікальні особливості українського народу. Нагальною залишається і проблема збереження та розвитку етнічної ідентичності.

Наразі, для самої України розв'язання цього завдання – необхідна умова входження в європейське цивілізаційне поле. Україна у спадок від минулого дістала вкрай строкате етносоціальне суспільство, «елементи» якого значною мірою все ще перебувають у різних ціннісно-сміслових горизонтах, специфічно сприймають минуле і бачать майбутнє, знаходячись в орбіті різних політичних міфологем. Справа національної ідентифікації наражається на перешкоди та непорозуміння, адже Україна лише уривками мала досвід монолітного й цілісного існування, досить довго її території були в становищі своєрідних окраїн імперій.

Крім того, Україна – молода держава з часу проголошення незалежності прагнула проводити виважену й осмислену етнонаціональну політику. Одна з перших серед країн СНД сформувала необхідну законодавчо-нормативну базу, яка стала гарантом етнонаціонального миру й

злагоди. Конституція України зафіксувала положення (ст. 24), яке усунуло будь-які привілеї та обмеження громадян за ознакою етнічного походження. Світовий досвід переконує: об'єднання етносів у націю можливе лише шляхом самоідентифікації, яка передбачає наполегливе й цілеспрямоване, неухильне піднесення самосвідомості, відродження історичної пам'яті, духовності, дійову громадську самоорганізацію.

Досягнення названих цілей і завдань значною мірою залежить від державної підтримки етнокультур, забезпечення рівних можливостей для народів щодо їх реалізації у різних сферах матеріального й духовного життя, управлінні державними й громадськими справами. Нагальним є відновлення історичної справедливості стосовно депортованих у жорстокі радянські часи етносів доля яких – невід'ємна від долі українства.

Джерела та література

1. Авторханов А.Г. Технология власти // Вопросы истории. – 1991. – № 1-12; Авторханов А.Г. Ленин в судьбах России // Новый мир. - 1991. - № 1. - С. 165-179; Авторханов А. Империя Кремля. - Минск, Москва, 1991. - 42 с.
2. Александров Г. Истребление крымских татар // Социалистический вестник (Париж), 1950, – март.
3. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. – Вермонт: Хроника пресс, 1984.
4. Арон Р. Мир і війна між націями. – К., 2000. – 686 с.
5. Баберовські Й. Червоний терор (переклад з німецької) – Видавництво «К.І.С» 2007. – 280 с.
6. Бажан О.Г.Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х-початок 90-х років.) // Кримські татари 1944-1994рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. (Упор. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З.) Відпов. Ред. Ю.З. Данилюк – К.: Рідний край, 1995. – С.17-70.
7. Баран В. Крим:1994 рік. Архівні джерела про депортацію // Сучасність. – 1993. №8. – С. 72-78.
8. Бжезінський З. Велика Шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ, 2000. – 236 с.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. У 2 кн. [Текст] / І.Г. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.
10. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – 447 с.
11. Бугай Н.Ф. 40-50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР). / Н.Ф. Бугай. // История СССР. 1992. – № 1. – С. 122-143.; Його ж. Бугай Н.Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40-50-е годы / Н.Ф. Бугай. // Молодая гвардия. 1993. №4. – С. 213-223.; Бугай Н.Ф., Гонов А.М. Кавказ: народы в эшелонах (20-60-е гг.) / Н. Ф. Бугай, А. М. Гонов. – М.: ИНСАН, 1998. – 368 с.; Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / Предисл., сост., заключение, коммент.: Бугай Н.Ф. – М.: ИНСАН, 2002. – 240 с.

12. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1927.
13. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. 1914-1991. – К., 2001. – 544 с.;
14. Даниленко В.М. До витоків політики «українізації» // Україні ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993.
15. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. – К., 1991.
16. Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2000. – 1464 с.
17. Джилас М. Разговори со Сталиным // Смена. – 1990. – № 1.
18. Дубровский В. Кримська Автономна Республіка (Некролог). – Чорноморський Збірник. – 1947, Т.10.
19. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). – К.: Інтел, 1994. – 182 с.;
20. Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные.// История СССР. – 1995. – №5.
21. Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис. – К., 1998. – 230 с.
22. Каннеті Е. Маса і влада. – К., 2001. – 416 с.
23. Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 377 с.
24. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993; Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Переклад з англ. О. Мокровольського. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.; Conquest Robert The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror Famine. – New – York; Oxford: Oxford University Press, 1986.
25. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років // Сучасність. – 1998. – №9.
26. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Зб. документів і матеріалів / Упор. М. Панчук та ін. — К., 1994.
27. Некрич А. Наказанные народы. – Нью Йорк: Хроника. – 1978. – 176 с.
28. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [Монографія] / В.М. Нікольський; ДНУ. – Донецьк, 2003. – 623 с.
29. Парсаданова В.С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939 – 1941 гг. / В.С. Парсаданова // Новая и новейшая история, 1989. – № 2.; Депортация народов СССР: 1930-е–1950-е годы. Ч. 1 / Сост. О.Л. Милова. М.: Ин-т этнологии и антропологии РАН, 1992. – С. 346.; Кримські татари: Іст. нарис / Ю. І. Зінченко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 1998. – 205 с.

30. Сергійчук В. Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20-80-ті рр. XX ст. / В. Сергійчук // Вісник Київ. ун-ту, серія «Українознавство». – К.: Вид-во КНУ, 2001. - С. 56-59.
31. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
32. Alter P. Nationalism. – London, New-York, Sydney, Auckland, 1994.
33. Anderson B. Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism. – Cornell, 1983.
34. Armstrong D.A. Ukrainian Nationalism. – New-York, 1963. - 361 s.
35. Baberowski J. Wandel und Terror. Die Sowjetunion unter Stalin 1928-1941 //Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1995. № 43.
36. Barghoorn F.C. Soviet Russian Nationalism. – New-York, 1976. – 330 s.
37. Bauman Z. Modern und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit. Frankfurt am Main, 1995 S.20-21.
38. Fisher A. The Crimean tatars. – Stanford, California: 1978.
39. Fisher G. Soviet Opposition of Stalin: A Case Studying World War II. – Cambridge, 1952.
40. Foreign Relation of the United States. Diplomatic Paper. Vol. IV. – Washington D.C., 1966.
41. Halfin I. From Darkness to Light. Class, Consciousness, and Salvation in Revolutionary Russia. Pittsburgh, 2000.
42. Jacobsen H.-A. Der Zweite Weltkrieg. Grundzuge der Politikund Strategie in Document. – Frankfurt-am-Mein – Hamburg, 1965.
43. Kirimal E. Der nationale kampf der Krimturken mit besonderer Berucksichtigung der Jahre 1917-1918. – Emsdetten (Westf). 1952.
44. Lazzerini E. Crimean tatars// The nationalities questions in the Soviet Union. – London-New – York: 1990.
45. Marples D.K. Stalinism in Ukraine in the 1940-s. – N.Y., 1991.
46. Misiiio E. Akcja“Wisla”. Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraickie – Zakiad Wydawniczy “Tyrsa”, 1993. – 524 s.
47. Seton-Watson H. Nations und States. An Enqueiery Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism. – Boulder, 1977.
48. Smith A.D. The Ethnic Revival in the Modern World. – Cambridge, 1981.
49. Sullivant R.S. Soviet Politic and the Ukraine. 1917-1957. – New-York, 1962. – 438 p.
50. Werth A. Russia at War 1941-1945. – London, 1964. - 345 s.
51. 60 jhare Sowjet - Russland. / [Wolfgang Eichwede, Peter Knirsch, Boris Meissner]. Eichwede, Wolfgang (författare): Knirsch, Peter (författare): Meissner, Boris, 1915-2003. (författare). Hannover, 1977; Tyska 119 s.